

OBRAMBENI SUSTAV I PROSPEKT ANTIČKOG ZADRA S KOPNE NE STRANE

MATE SUIĆ

U gradu antičkog svijeta bedemi posjeduju ne samo svoju funkcionalnu vrijednost kao bitni element njegove sigurnosti od vanjske opasnosti, već isto tako i svoju urbanističko-estetsku komponentu. Tu misao sažeto iznosi filozof Aristotel u svojoj *Politici* u zadnjim decenijama 4. st. prije n. e. kada piše:¹ »Ako je tome tako (tj. kad je već potrebno gradove opasivati zidinama, n. p.), tada ne treba samo graditi zidine, već se brinuti i o tome da one budu dolično na ukras gradu.« Nema sumnje da ovdje filozof iz Stagire uopćava jedno stanovište i potvrđuje jednu praksu koja je u grčkom svijetu i prije njega bila poznata.

U vrijeme kada antički *Iader* doživljava svoj preobražaj primjenom antičke urbanističke discipline, dakle krajem republike i na sam početak carstva, rimska je urbanistika bila već uglavnom zakružena i formulirana, a funkcija i tehnika gradnje bedema bile su na visini tadašnjih poliorketskih iskustava. Isti autor piše kako je potrebno: ... »da grad bude utvrđen snažnim zidinama koje su u ratu najvažnije, pogotovo sada kad su usavršeni izumi oružja i naprava za opsijedanje gradova«; i malo dalje: »Jer kao što se napadači trude na koji će način ispuniti taj cilj (tj. zauzeti grad, o. p.), tako su i branioци neke pronašli a neke moraju istraživati i izmišljati.«² Tim riječima on nam predskazuje skori nastup helenističke epohe u kojoj će poliorketska tehnika i teorija, usporedo s napretkom značnosti, doseći visoku razinu. Te će tekovine prihvatiti i Rimljani, a rimski praktički duh dat će tim iskustvima svoj vlastiti doprinos, koji

¹ *Politika*, VII 10, 8.

² *Sp. dj. i mj. Isp.* i VII 10, 6: »potrebno je zastupati da grad bude utvrđen snažnim zidinama koje su u ratu najvažnije, pogotovo sada kad su usavršeni izumi oružja i naprava za opsijedanje gradova.«

se temelji na samosvojnim tradicijama rimske kastrametacije. A ova je, kako se zna, imala znatna udjela u izgradnji rimskih gradova,³ pogotovo planiranih kao što je to bio antički Zadar. Sintezu te stare helenske i helenističke ideje i originalnih rimskih iskustava pruža nam arhitekt Vitruvije, koji djeluje u Augustovo doba, dakle u vremenu u kome je i Jader stekao osnovne urbanističke elemente. U njemu je vidljivo sve što se odnosi bilo na funkcionalna rješenja koja su raspoznatljiva i u našim istraženim gradovima, bilo na scenografiju perimetra i svih onih elemenata koji čine njegov sastavni dio: gradska vrata, kule uz bedem i uz gradska vrata, krunište i dr.⁴ Sretnim stjecajem okolnosti Zadar pripada onim našim antičkim gradovima u kojima je moguće gotovo u cijelosti sagledati sve ove elemente, i to upravo na traktu fortifikacija koje su branile grad s jugoistočne, kopnene strane, a te su opet, zbog geografskog smještaja grada na poluotočiću, ujedno predstavljale i jedini prospekt grada prema kopnu, dakle s one strane koja se obavezno predstavljala onome tko je s kopnene strane prilazio gradu.

U ovom skromnom prilogu posvećenom jubileju Filozofskoga fakulteta u Zadru, kojega sam bio jedan od »osnivača« i na kome sam niz godina djelovao kao nastavnik antičke arheologije, s kojim me povezuju ne samo ugodne uspomene, nego i veze trajnog prijateljstva s njegovim ljudima koji su dali neprocjenjiv doprinos našoj nauci i znanstvenoj afirmaciji ove »mlade« visokoškolske ustanove (a što me ispunja ponosom da sam i sam tom krugu pripadao), poduzeo sam da pokušam obraditi obrambeni sustav antičkog Zadra i pružiti što konkretniju viziju izgleda antičkih bedema na navedenom potezu, u jednoj idealnoj rekonstrukciji, koja se temelji na rezultatima istraživanja starijih generacija i na onima do kojih sam ja došao vršeći istraživanja u Zadru. Time proširujem i dopunjavam podatke što sam ih ranije objavio, u nastojanju da vlastite konkretne spoznaje uklopim u okvire općih spoznaja do kojih je došla arheološka znanost u oblasti proučavanja antičkih fortifikacija i elemenata koji su im pripadali.

U starije vrijeme, sve dok J. Bersa nije otkrio ostatke slavoluka s bočnim kulama na današnjem Trgu oslobođenja, o utvrdama antičkog Zadra nije se znalo gotovo ništa. Sva razmatranja tog pitanja temeljila su se na podacima što ih pružaju dva poznata rimska nat-

³ O tome J. B. Ward-Perkins, *Cities of Ancient Greece and Italy — Planning in Classical Antiquity*, London 1974.

⁴ *De arch.* I 5, 2 i d.

pisa, od kojih se jedan nalazi u Zadru a drugi u Veroni.⁵ I jedan i drugi donose da je car August, sin božanskog Cezara, dao na svoj trošak sagraditi bedem i kule, a onaj u Veroni k tome, da je neki Tit Julije Optat popravio na svoj trošak kule koje su bile dotrajale od starosti. Od vremena naših humanista, a posebno od našeg Ivana Lucija (*Lucius*) Trogirana,⁶ pa sve do novijeg doba, ti su epigrafski spomenici služili kao glavni izvor koliko za razmatranje utvrđenja antičkog Zadra, toliko i u raspravljanju o vremenu osnutka kolonije rimskih građana u Zadru.⁷ Bersino otkriće 1909. godine pružilo je prve pouzdane materijalne dokumente o gradskim utvrđenjima iz ranocarskog vremena, a taj nalaz, pored arheološko-topografske ima i posebnu vrijednost jer se radi o spomeniku izuzetne vrijednosti. To naročito vrijedi za ostatke monumentalnog slavoluka koji je bio uklopljen u zidno platno bedema, na početku jedne od najvažnijih ako ne i najvažnije longitudinalne antičkog Zadra, koja je tekla današnjom Omladinskom ulicom i Ulicom Ive Lole Ribara. Ne imajući na raspolaganju drugih arheološko-topografskih podataka o bedemima antičkog Zadra, a što je isto tako važno, ni objavljenih radova ni komparativnog materijala o monumentalnim vratima u Asseriji i u Saloni, Bersa, i da je htio, nije mogao ulaziti u šira razmatranja urbanističke vrijednosti vlastita otkrića, utvrditi odnos tog slavoluka prema liniji perimetra (koja je tada bila nepoznata), te odnos ovih gradskih vrata prema drugim vratima koja su prolazila kroz isti bedem na jugoistočnoj strani. S druge strane u njegovo vrijeme antički urbanizam još se nije bio ravnopravno uklopio u šira proučavanja arheologije antičke epohe i njezine arhitekture, a i o samoj urbanističkoj organizaciji Jadera nije tada bilo iscrpnijih podataka. On se u svom izvještaju⁸ uglavnom ograničio na stručnu obradu nalaza, pruživši njihov opis i donijevši tlocrtnu dispoziciju

⁵ CIL III 13264: *Imp(erator) Caesar divi f(ilius) / Augustus parens / coloniae murum turris / dedit*; CIL III 2907 (Dessau, ILS 5336): *Imp(erator) Caesar divi f(ilius) Aug(ustus) / parens coloniae murum / et turris dedit. / T(itus) Iulius Optatus turris vetustate / consumptas impensa sua restituit*. Isp. i J. Medini, »Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 6, *Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti* 3, (1969), str. 54 s.

⁶ *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam 1666, str. 32.

⁷ V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, Venecija 1913, str. 89 d.; stariju literaturu isp. u M. Suić, »Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra«, *Zadar - Zbornik*, Zagreb - Zadar 1964, str. 120 d. Novija mišljenja isp. u F. Vittinghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden 1952, str. 123; G. Alföldy, »Caesarische und augusteische Kolonien in der Provinz Dalmatien«, *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae* 10/1962, str. 357 d.; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, str. 223 i 487 d.

⁸ J. Bersa, »Ausgrabungen auf dem Campo Colonna in Zara«, *Jahrbuch*

čitava otkrivenog kompleksa, dok u rekonstrukciju slavoluka samog nije detaljnije ulazio, mada je ona već tada, kao idejna vizija cjeline, bila moguća na temelju onoga što je sam otkrio.

Topografska situacija obrambenog sistema grada prema kopnu postala je mnogo jasnijom nakon istraživanja⁹ što smo ih vršili u dvorištu današnjeg Dječjeg dispanzera (nekada zgrada velikog kapitana — capitano grande) nakon oslobođenja (sl. 1). Tu se pokazao čitav trakt bedema građenog od ovećih rustičkih bunja, u maniri koja se naziva *opus quadratum*, s jednim gradskim vratima u kojima smo prepoznali, oslanjajući se na jedan ranije nađeni natpis i na položaj što ga ta vrata zauzimaju prema gradskom rasteru, *porta media*, tj. »srednja vrata«.¹⁰ A to i zbog toga, što su ista istraživanja iznijela na vidjelo preostatke koji indiciraju na postojanje još jednih, trećih vrata, koja su se nalazila na liniji istog bedema, a u visini današnjih Kopnenih vrata. Do samog ulaza u zgradu Dispanzera iz dvorišta otkriveni su ostaci jedne bočne (desne) kule pravokutne osnove, koja je bila izrađena, kao i one oktogonalne uz Bersin slavoluk, od finije klesanog bijelog kamena. Taj vanjski prizemni dio kule nije imao unutrašnjeg lica, što je, kako će se vidjeti, posve opravdano, pa je tako i konzerviran jedan njegov dio. Iskapanjima su otkriveni i ostaci jednog kasnijeg gradskog zida, koji je s vanjske strane tekao usporedo s onim ranorimskim. Većim dijelom sastavljen je od žlijebova koji su pripadali distributivnoj mreži starog, u vrijeme gradnje ovog zida napuštenog akvedukta. Ranije smo ga datirali u rani srednji vijek,¹¹ no sada smatramo da ga treba smjestiti u vrijeme pred izmak antike, najvjerojatnije neposredno u period koji ide nakon istjerivanja Istočnih Gota iz Dalmacije, dakle negdje u sredinu 6. st. n. e. Dio pak srednjovjekovnog bedema, uspoređan s ova dva navedena ali još više isturen prema kopnu, bio je vidljiv i dosta dobro sačuvan i otprije, kao i pentagonalna kula koja se na nj naslanja.¹² Naš je zadatak bio da utvrdimo, da li se linije ovih triju bedema produžavaju dalje prema jugozapadu. U tu svrhu izvršena je provjera na slobodnim površinama dvorišta tadašnje kasarne uz

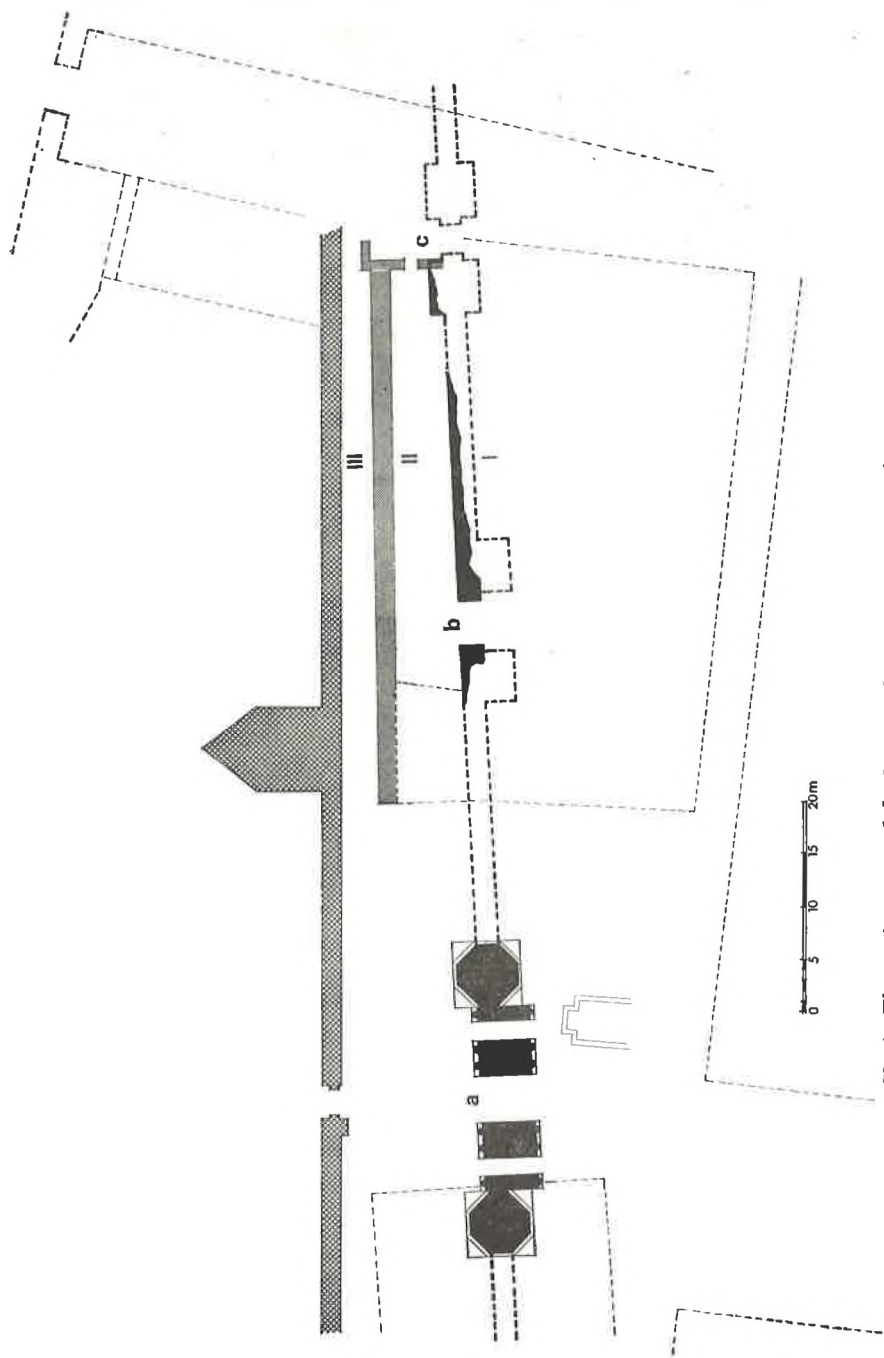
für *Altertumskunde* 4/1910, str. 194 d.

⁹ M. Suić, »Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Zadra«, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru* 2/1956—57 (odsada ZIHN), str. 20 d.

¹⁰ M. Suić, »Izvjestaj o istraživanjima foruma u Zadru«, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 55/1946—48, str. 214 d. Čitav natpis glasi: *Eumetileno / consorti / vicani vic II / porta media / benemerito de se*.

¹¹ O. c. u ZIHN. Na pomicanje datiranja u izmak antike naveła me je stratigrafija Zadra utvrđena u toku daljnjih istraživanja, kao i proučavanje analognih pojava iz istog razdoblja u drugim gradovima antičke Dalmacije, kao i ostalih provincija, posebno Afrike nakon Justinijanove pobjede nad Istočnim Gotima.

¹² I. Petricioli, »Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija«, *Diadora*, 3/1965, str. 183 i d.

Sl. 1: Tloertni raspored bedema s kopnene strane, s fazama razvoitka
Fig. 1: Disposizione planimetrica delle fortificazioni dalla parte
di terraferma — fasi di sviluppo

Kopnena vrata, današnje zgrade Pomorske škole i Historijskog arhiva. Bila je, naime, opravdana pretpostavka da se sva ta tri bedema iz različitih povijesnih obzorja pružaju dalje u istim smjerovima. Provjera je tu pretpostavku potvrdila: pokazalo se da je i onaj kasnoantički kao i onaj srednjovjekovni zid tekao dalje do dvorišta, i da su se tu blago lomili, vjerojatno slijedeći konfiguraciju zadarskog poluotočica do Poše. Nastavak ranorimskog zida nije bilo moguće tražiti, jer se njegov produžetak nalazio na mjestu koje nije bilo dostupno iskapanjima. No činjenica da ona dva druga zida, kasnoantički i srednjovjekovni, imaju produženje u istim pravcima, osnažuje pretpostavku da se na isti način produžavao i onaj ranorimski, jer su sva tri zida gotovo usporedna, a isto tako da se i on na tom prostoru blago lomio. Na taj način bilo je moguće utvrditi na dužem potezu liniju gradskog perimetra na jugoistočnoj strani s tri faze arhitektonske izgradnje, kao i međusobni stratigrafski odnos temeljnih struktura bedema.¹³ Na tim spoznajama, ovdje ukratko izloženima, temelje se naša razmatranja u ovom prilogu.

Na drugom mjestu smo upozorili kako naši primorski gradovi iz ranijeg carstva nisu slijedili doslovno teoretske postavke o organizaciji gradskog prostora i izgradnji pojedinih urbanih cjelina.¹⁴ Na sličan način nisu ih slijedili ni u izgradnji gradskih bedema. Tehnička, prostorna i funkcionalna rješenja ponegdje se čak bitno odvajaju od preporuka što ih je davao Aristotel, a isto tako od »kanona« što ih je formulirao Vitruvije. Iste pojave susreću se i u drugim regijama Rimskog Carstva. Jader, kao i mnogi drugi naši gradovi, bili su u glavnim crtama izgrađivani u vrijeme kad je već bila zavladała *pax Romana* i, što je za nas još važnije, *pax Illyrica* nakon ugušenja velikog Batonijanskog ustanka od 6. do 9. god. n. e. Slijedio je duži period mira i u takvoj atmosferi i gradske fortifikacije su mogle doživljavati razvitak u kome njihova defenzivna uloga nije morala biti u svemu primarna. Naravno, i dalje su se sva naša priobalna gradska naselja, bilo planirana kao što su to bile kolonije, bilo ona spontanog postanja, okružavala zidinama o čemu konkretne potvrde pružaju natpisi i arheološki ostaci. Jer, bedemi su i dalje neotuđivi atribut pravoga grada, koji nemaju samo svoju obrambenu vrijednost, već i posebno moralno značenje kao *pomoerium* — »mjesto gdje se završavaju auspicii«, kako donose stari pisci.¹⁵ Defenzivna efikasnost bedema doći će u prvi plan s provalom Kvada i Markomana šezdesetih godina 2. st., a otada dalje sve više. U onome relativno dugom periodu trajnog mira, koji započinje s Augustovom vladavinom, dakle

¹³ O. c. u ZIHN, sl. 26 na str. 23 i sl. 4 na str. 21.

¹⁴ O tome opširnije M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, str. 190 d.

¹⁵ Varon, *De lingua latina* V 143: ...*postmoerium dictum, eo usque auspicia urbana finiuntur.*

u vrijeme kad su mnogi naši gradovi započeli svoju arhitektonsku i urbanističku izgradnju, reprezentativna komponenta gradskih utvrda mogla je doći do punog izražaja. Otuda i kod nas odstupanja od Vitruvijevih kanona. Na čitavu primorskom pojasu moguće je zamijetiti tendenciju k onome što Aristotel naziva diortozom (*diorthosis* — »ispravljanje«), a ova se očituje ponajviše u težnji k frontalnosti glavnih gradskih pristupa i ulaza. Kod planiranih gradova kao što je to bio Zadar, takva ideja stiže ovamo kao već doradena tekovina, koja je bila primijenjena kod izgradnje bedema. Postupak diortoze lakše je identificirati u gradovima koji nisu bili planirani i koji su naslijedili autohtono kulturno-etničku podlogu, npr. u staroj Asseriji (Podgrađe kod Benkovca). Tu je na glavnom pristupu u grad sa zapadne strane bio 113. godine podignut slavoluk u čast caru Trajanu.¹⁶ On je bio interpoliran između kula koje su flankirale glavna gradska vrata te istaknute urbanizirane liburnske gradine. Prije toga ulaz je bio organiziran po načelima starije prakse, u sustavu tzv. »skejskih vrata«, u kome su linije zidina izmaknute, čime se ne samo uvjetuje lateralni pristup u grad i veća mogućnost suzbijanja napadača na uskom prostoru, već i mogućnost napada na osvajatelje s njihove desne, nezaštićene strane. Vitruvije nam ovakvo rješenje predstavlja kao akviziciju rimske discipline u gradnji utvrda,¹⁷ no na našem tlu ono predstavlja staro gradinsko iskustvo, kako pokazuje analiza gradinskih pristupa na našem primorju.¹⁸ U staroj Varvariji (Bribir kod Skradina) takvo rješenje je ostalo i nakon što je bribirska gradina bila urbanizirana i organizirana po načelima antičke urbanistike, sačuvavši u zapadnim vratima lateralno rješenje,¹⁹ a u istočnim frontalno, ali s izmicanjem linije bedema.²⁰ Interpolacija slavoluka u Asseriji u interval ulaznog prostora nije slijedila zatečene pravce: svojom orijentacijom slavoluk je »ispravio« lateralno rješenje i pretvorio ga u frontalno. Time je ulazni prostor bio znatno prikraćen u svojoj prvotnoj obrambenoj efikasnosti, ali je stekao nove kvalitete, estetsko-vizualne i funkcionalne, jer je »ispravljanjem« osi ulaznog prostora došlo gotovo do poklapanja te osi s linijom glavne uzdužne gradske komunikacije (vjerojatno glavnog dekumana) koja je tekla dužom stranom naselja. Da bi se moglo udovoljiti toj

¹⁶ H. Liebl — W. Wilberg, »Ausgrabungen in Asseria«, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* (odsada JÖAI), 11/1908, Beiblatt, str. 17 d.

¹⁷ *De arch.* I 5, 2.

¹⁸ Isp. B. Bačić, »Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri«, *Adriatica — praehistorica et antiqua*, Zagreb 1970, str. 215 d.; Š. Batović, »Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju«, *Diadora*, 6/1973, str. 83 d.

¹⁹ M. Suić, »Bribir (Varvaria) u antici«, *Kolokvij o Bribiru — Pregled arheoloških istraživanja od 1959. do 1965. godine*, Zagreb 1968, str. 30 d. i sl. 4.

²⁰ Isti, *Antički grad*, str. 121, sl. 54, 55.

tendenciji, bio je čak žrtvovan i veći dio jedne bočne kule uz ranija vrata, što je vidljivo ne samo iz tlocrta i frontalne rekonstrukcije, nego još bolje i iz kose perspektive rekonstrukcije slavoluka.²¹

Antički je Zadar imao i posebnih povoljnih uvjeta da teži k takvoj frontalnosti, a to zbog svog prirodnog smještaja. Njegovo se gradsko jezgro nalazilo, kao i danas, na jezičcu zemlje što strši u more (pjesnik Lukan kaže da hrli ususret blagim zefirima:²² ... *in molles Zephyros excurrit Iader*), a samo se jednom uskom prevlakom drži kopna (denominacija *fossa* je vjerojatno nastala već u antici), slično kako je to bilo u staroj Arvi (Rab), Parentiju (Poreč), Epidauru (Cavtat), Argiruntu (Starigrad pod V.) i u nekim drugim naseljima koja su imala sličan geografski položaj. U svim tim gradovima (daka-ko u onima koji su istraživani) vidi se da je potez gradskog bedema s kopnene strane bio izgrađen u ravnoj crti i da su kroz njegovo zidno platno bila probijena vrata kroz koja su tekle komunikacije što su se u ravnoj crti nastavljale u gradu. Broj tih otvora — gradskih vrata — varira, a zavisio je od više faktora: od veličine naselja, od njegove prostorne organizacije unutar bedema, no ponajviše od morfologije gradskog prostora. U Argiruntu su vjerojatno bila probijena samo jedna gradska vrata u bedemu prema kopnu i kroz njih je tekla glavna komunikacija koja je unutar bedema predstavljala okosnicu naselja kao glavni dekuman, a u ageru glavnu pristupnu cestu,²³ trasiranu u ravnoj liniji koja je okomita na liniju bedema, uz koju se razvila gradska nekropola. Stara Arva, nedovoljno istražena morala je u bedemu na završetku poluotočiča imati dvojna vrata. Ovaj je naime bio veoma izdužen i studij prostorne organizacije naselja pokazuje, da je grad imao dva dekumana koja su usporedno tekla dužom stranom naselja: jedan na njegovu hrptu i drugi, niži do gradske luke.²⁴ Svaki od njih jamačno je završavao vratima u bedemu na izlasku iz grada. *Iader* je imao troja vrata, kako je navedeno. Sva su ona u izravnoj zavisnosti s gradskim rasterom i s komunikacijama koje su iz agera vodile na forum. Kroz Bersina vrata tekao je dekuman, zacijelo *decumanus maximus*, koji je omeđivao

²¹ H. Liebl — W. Wilberg, *op. dj.* i mj.; J. B. Ward-Perkins u A. Boethius and J. B. Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, Suffolk 1970. (odsada Perkins), sl. 142 na str. 366.

²² Lukan, *Phars.* IV 405 s:

*Qua maris Adriaci longas ferit unda Salonas
et tepidum in molles Zephyros excurrit Iader*

U radu »Lukanov Iader — solinska rijeka ili grad Zadar?«, *Diadora* 8 (1976. u štampi), udaljili smo se od tradicionalnog opće prihvaćenog tumačenja, dokazujući da na ovom mjestu pjesnik misli na antički Zadar.

²³ Isp. M. Abramić — A. Colnago, »Untersuchungen in Norddal-matien«, *JÖAI*, 12/1909, Beiblatt, str. 49; isp. i *JÖAI*, 8/1905, Beiblatt, str. 57 d.

²⁴ M. Suić, *Antički grad*, str. 138 i sl. 170.

forumski kompleks sa sjeveroistočne strane i civilnu baziliku koja se nalazila na mjestu današnje katedrale. Dekuman što je počinjao kod »srednjih vrata« (*porta media*) u današnjem dvorištu Dječjeg dispanzera nastavak je ceste što je iz agera vodila u grad, a izbijao je na forum kroz taberne na sjeveroistočnom uglu foruma. Taj je kasnije bio eliminiran iz gradskog tkiva, no njegovi su ostaci registrirani na više mjesta u gradu. S vratima koja su se nalazila na liniji kasnijih Kopnenih vrata počinjao je treći dekuman, koji je također kroz taberne završavao na forumu, odvajajući pri svom završetku kompleks forumskih termi od teatra, koji se morao nalaziti, kako upućuju indiciji što su ih pružila istraživanja, na neistraženom prostoru jugozapadno od crkve sv. Marije. Taj sistem »trojnih vrata« nikako nema veze s rimsko-etrusčanskom teorijom o gradnji triju gradskih vrata, od kojih svaka treba da budu posvećena po jednom članu kapitolske trijade.²⁵ Po Vitruviju, gradska su vrata pod zaštitom bogova, pa je dobro da budu vidljiva s kapitolija na kome se oni štiju. No ta vrata su morala biti locirana na pravcima pojedinih strana svijeta. Prema tome samo su jedna od navedenih mogla imati takvo značenje, dok druga dvojica treba prepoznati u vratima koja su iz luke vodila na emporij i lučka skladišta (današnji kompleks Sv. Krševana) i u onima koja su se sa suprotne strane grada nalazila sučelice bočnoj fasadi kasnije, severijanske bazilike uz forum. No pitanje je, da li je ovaj auspicijski i auguralni moment i bio tako izrazito prisutan prilikom osnivanja grada.

Izgradnjom bedema u ravnoj liniji i usvajajući frontalna pristupna rješenja, ulazni su prostori nesumnjivo izgubili mnogo od svoje defenzivne efikasnosti. Organizacija ulaznih prostora u kopnenom dijelu bedema pokazuje da se u njima nije mogao formirati prostor veće dubine u kome bi se napadači mogli lakše suzbiti. Trebalo bi onda očekivati da su s unutrašnje strane vrata bili izgrađeni propugnakuli. Međutim, sudeći po rezultatima istraživanja, njih u antičkom Zadru ranog carstva nije bilo, a nije ih bilo, koliko se zna, ni u drugim našim antičkim gradovima, a ni u mnogim gradovima na tlu Italije i drugih provincija. Primjer funkcionalnog, a ujedno raskošnog propugnakula, pruža stara *Augusta Taurinorum* (današnji Torino),²⁶ dok npr. stara Aosta (*Augusta praetoria*), koja je osnovana nekako u isto vrijeme kao i naš Jader (24. god. prije n. e.), nema propugnakula. Gdje su ulazni prostori bili artikulirani po dubini, tu je on bio gotovo nepotreban, kao npr. onaj u »porta

²⁵ Vitr., *De arch.* I 7, 5. Isp. i Pseudo-Servije I 422, 10 (izd. Thilo): »Poznavaoi etrusčanske discipline kažu da osnivači gradova nisu smatrali prav(ili)nim one gradove, u kojima nisu bila posvećena troja vrata te isto toliko ulica i hramova Jupiteru, Junoni i Minervi.«

²⁶ L. Crema, *L'architettura romana*, Torino 1959, str. 220, sl. 235, 236; Perkins, str. 304, sl. 117.

Caesarea« u Saloni.²⁷ Ovdje je ulazni prostor bio raščlanjen i po dužini i po širini s dva para zidova-stubova. U Zadru toga nema: slavluk je de fakto ulaz s trima vratima, dubokim toliko koliko je iznosila debljina njegove konstrukcije. Znatno povoljnije u tom pogledu bila su riješena lijeva vrata. Tu bočne kule, kako se može zaključiti iz položaja i ostataka jedne od njih, nisu bile kvadratne osnove nego pravokutne, prislonjene uz bedem svojom dužom stranom. Po tome se ovakav oblik i funkcija kula uz vrata bitno razlikuje od rješenja koje se susreće npr. u susjednoj Enoni (Nin) na njezinim »Gornjim vratima«, gdje su kule, isturene prema vani, na bokovima vrata imale tlocrt kvadrata.²⁸ Bit će uvjerljiva pretpostavka da su zadarska lijeva vrata imala po jednu kulu i s unutrašnje strane, na sličan način kako je to bilo u antičkoj Aosti, gdje imamo kule pravokutnog tlocrta, simetrično postavljene s vanjske i s unutrašnje strane, i, kad bi se one spojile (oduzimajući širinu bedema), dobio bi se oblik kvadrata. Uostalom ni u ranoj antici nije rijedak slučaj da se kule, ne samo one uz gradska vrata nego i druge, ne isturuju prema vani, već se interpoliraju u liniju bedema, tako da podjednako strše prema vanjskoj i prema unutrašnjoj strani. Takvo rješenje imamo i u antičkom Zadru, iako možda ne iz istog vremena, u vratima zidina s jugozapadne strane, prema severijanskoj bazilici, gdje kula podjednako izmiče prema vani i prema unutra, a u njezinoj se unutrašnjosti naziru ostaci stepenica. Ako je ova pretpostavka na mjestu (a nju je, na žalost, nemoguće provjeriti terenskim istraživanjima), tada su i zadarska lijeva vrata posjedovala veću obrambenu vrijednost, jer je na taj način bio produžen uski prostor koji kroz vrata vodi u grad. Da ni ona srednja vrata nisu imala propugnakula, svjedoči možda činjenica da su ona u jednoj kasnijoj fazi (za markomanskog rata?) bila sužena s lijeve strane i da su tada dobila i novi, kraći prag. Da su imala propugnakula, vjerojatno bi takva improvizacija bila nepotrebna. Desnim pak vratima sa slavlukom (rješenje prije gradnje slavluka ostaje nam nepoznatim) uvlačenje linije slavluka i isturanje bočnih poligonalnih kula pružali su ne samo pojačani dojam plastike, nego u isti mah i veći stupanj defenzivne sposobnosti. Izgradnjom vanjskog bedema koji se pružao usporo s onim iz najranijeg carstva, koji je većim dijelom sastavljen od žlijebova akvedukta koji više nije funkcionirao, dok je u isti mah stari ranocarski zid ostao i dalje na nogama, formiran je međuprostor između ta dva bedema, koji je imao veliku defenzivnu vri-

²⁷ W. Gerber, *Forschungen in Salona I*, Beč 1917, str. 134 d.; H. Kähler, »Die Porta Caesarea in Salona«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 51/1930—34, str. 1 d.

²⁸ Nalaz nije objavljen. Rimski se vrata nalaze nekoliko metara sjevernije od srednjovjekovnih »Gornjih vrata«, a za plime su ispod razine mora. Kule su kvadratne osnove i naslanjale su se na vanjsko lice bedema.

jednost, jer se tu mogao braniti grad s one strane odakle mu je tada jedino mogla prijetiti opasnost u doba seoba i invazija. No podizanjem ovog masivnog, ali neuglednog bedema, s uskim i niskim ulazima, bila je gotovo potpuno negirana estetska vrijednost gradskog prospekta iz klasičkog vremena.

Arheološki i epigrafski podaci daju mogućnost da se utvrdi kronološki razvitak elemenata koji su vezani uz jugoistočni gradski bedem i uz njihovo datiranje. Neosporno je da je grad imao odmah na početku, u vrijeme kad je bio orisan njegov *pomoerium*, sva troja gradska vrata s kopnene strane. Na to upućuje maločas iznesena unutrašnja logika i koherencija svakih od ovih triju vrata s gradskim rasterom, s glavnim uzdužnim komunikacijama koje su iz agera, domala suburbija, vodile k središtu grada. To su bile gradske prometnice maksimalne protočnosti, s težnjom izravne konvergencije prema forumu. Srednja vrata, u natpisu *porta media*, bila su koncipirana i izvedena u isto vrijeme kada je bio izgrađen ovaj trakt zidina, a to pada, kako je navedeno, u Augustovo doba, i to u raniji period njegove samovlade, na što ukazuju odlike onih natpisa²⁹ što donose da je taj car dao sagraditi zidine i kule. Analiza građevne strukture bedema i samih vrata, s istaknutom anatirozom na bridovima, s pravilnim smjenjivanjem diatona i ortostata, organski se uklapaju u zidnu strukturu. Da su vrata bila kasnije otvorena, to bi se moralo očitovati. Lijeva vrata, koja prethode kasnijim Kopnениm, također pripadaju istom vremenu, ne samo svojim smještajem nego i cjelokupnom izradom. Tehničke i funkcionalne analogije npr. s onima iz Aoste idu tome u prilog. Kule na bokovima ulaza, izrađene od brižno klesanih blokova bijelog vapnenca, nesumnjivo su one *turres* što ih donose spomenuti natpisi, one koje je August dao sagraditi a T. Julije Optat popraviti. Za najranije datiranje govori i ovaj drugi natpis. Između gradnje kula za Augusta i njihova popravka od strane T. Julija Optata moralo je proteći relativno duže vrijeme. A sam natpis ovog posljednjeg treba datirati dosta rano, pa se opravdano postavlja pitanje, da li su i koliko te kule u Optatovo vrijeme bile *vetustate consumptae* (istrošene od starosti).³⁰ Vjerojatno u ovom svjedočanstvu munificencije ima i izvjesna doza samohvale, a nije isključeno da je Optatova intervencija bila povezana i s izvjesnom dogradnjom ili preinakom prvotnih kula (krovište, otvori na katu?). No u svakom slučaju ova lijeva vrata, kao i ona srednja, idu zajedno s prvom izgradnjom bedema s kopnene strane. Naprotiv,

²⁹ Tako je predlagao A. I. Frothingam, *Roman Cities in Northern Italy and Dalmatia*, London 1910, str. 266, oslanjajući se na činjenicu, da se u navedenim natpisima osim naslova *Augustus* ne navode druge titule što ih je stekao nakon 27. god. prije n. e. Isp. i moj c. rad u *Ljetopisu JAZU*, 55, str. 211 i onaj u *Zadar - Zbornik*, str. 122.

³⁰ Ovo je pitanje s pravom postavio V. Brunelli, o. c., str. 122

vrata sa slavolukom neće biti moguće smjestiti u isto vrijeme. Odnosno, nameće se zaključak da su i tu u prvoj fazi izgradnje postojala gradska vrata ali ona nisu bila ovako komponirana ni ovako bogato raščlanjena. Slavoluk je iz znatno kasnijeg vremena. Istina je da nas prvi dojmovi, promatrajući vrata s prospekta, vode k najbližem primjeru, k »porta Caesarea« u Saloni. Međutim, to je samo privid. Kao prvo, onamo su to ipak samo vrata s tri ulaza, funkcionalno artikulirana po dubini i po širini, a ako se priklonimo Kählerovoj rekonstrukciji, i po visini.³¹ Međutim, ako promotrimo tlocrtnu dispoziciju opažamo da su razlike velike. U Zadru oktogonalne kule su simetrično postavljene u odnosu na liniju bedema, koji svojom debljinom doseže gotovo jednu stranicu oktogona. U Saloni pak kule su potpuno isturene prema vani, čime je dubinska artikulacija bila pojačana. U Zadru je linija interpoliranog slavoluka osjetno uvučena, pa je formiran intimniji ambijent između bočnih kula. Same kule veoma se razlikuju svojom tehničkom obradom. U Zadru su rađene od relativno manjih brižno klesanih blokova. U Saloni oni su daleko masivniji i dimenzijama se gotovo približuju strukturi samoga bedema. Stilska analiza brojem skromnih ostataka slavoluka također pokazuje da je on kasnije bio uklopljen u bedem. Ponajprije valja potcrtati veoma izrazitu težnju k altimetrijskom razvijanju četiriju baza na kojima počiva slavoluk. Ta tendencija dolazi do izražaja već u arhitekturi Augustova vremena, ali tek u narednim decenijama 1. st. doseže svoju punoću. Ako usporedimo bazamente slavoluka što su nastali za Augusta i njegovih prvih nasljednika s ovima sa zadarskoga, ta se razlika dobro uočava. S vanjske i s unutrašnje strane, koje su za razliku od slavoluka iz Pule jednako obrađene i dovršene, poviše baza dizale su se polukolone, od kojih su sačuvane baze i početak samih kolona. Ti ostaci pokazuju da su kanelire kolona bile izrađene po visini u dva plana: u donjem su bile ispupčene, a u gornjem izdubljene, a to nas vodi u nešto kasnije vrijeme. U Zadru kolone takva tipa susrećemo u vanjskoj kolonadi trijema oko kapitolija, koja je podignuta u drugoj fazi izgradnje tog kompleksa, u vrijeme kad je bio dovršen i portikat oko foruma i kad su bile podignute monumentalne počasne kolone na forumskom pločniku ispred kapitolija, dakle u doba Flavijevaca. Kad bismo imali pokoji ulomak trabeacije ili koji sačuvani kapitel, datacija bi se mogla izvršiti mnogo pouzdanije i u znatno užim terminima. U svakom slučaju ovaj spo-

³¹ H. Kähler, *sp. dj. i mj.* Kod njega su bočne oktogonalne kule hermetički zatvorene, u odnosu prema Gerberovoj rekonstrukciji osjetno povišene i natkrive krovom, dok se između kula, a poviše vratnica, nalazi loggia. Nesumnjivo je da se Kählerova rekonstrukcija bolje povezuje s poznatim primjerima iz ranorimskog vremena, iako ostaje otvoreno pitanje krova i eventualnih otvora (prozora) na kulama u visini loggie, bez kojih je znatno umanjena defenzivna vrijednost vrata i kula.

menik valja smjestiti mnogo poslije Augusta, a isto tako i prije Trajana. U vrijeme izgradnje bedema slavoluka još nije bilo, a on se ni svojim stilskim ni konstruktivnim elementima ne može smjestiti ni u šire doba Augustove vladavine. To pokazuje analiza slavolukā iz tog vremena o kojima postoji odgovarajuća dokumentacija. Zasad su poznata dva primjera, oba u idealnoj rekonstrukciji. Prvi bi bio slavoluk s tri otvora koji je, po Dionu Kasiju, bio podignut na forumu za Augusta. Drugi je tzv. Gallijenov slavoluk.³² Predstave i rekonstrukcije tih spomenika pokazuju da u to vrijeme ideja slavoluka s tri otvora još nije bila našla svoj izraz ni svoju kanonsku arhitektonsku kompoziciju i cjelovitost. Tu se radi više o zbiru trije elemenata bez organske povezanosti, odnosno o juktapoziciji heterogenih elemenata — zasebnih cjelina. I jednome i drugome srednji je element s lučnim otvorom povišen, a prvi k tome sa strana ima otvore s arhitravom umjesto s lukom.³³ Baze su niske, a scenografija potpuno reducirana. Drugih s tri luka iz ovoga vremena nema, pa se zaključci moraju izvoditi s oprezom. Vjerojatno je ipak mišljenje da oni predstavljaju »prvi pokušaj« u oblikovanju slavoluka s tri otvora. Nešto kasniji slavoluk s tri otvora iz Orangea, podignut za Tiberijeve vladavine, još je u »fazi traženja«, jer pokazuje nedovršenost u uspostavljanju unutrašnjeg organskog odnosa u masi i u pojedinim dijelovima.³⁴ Naš slavoluk udaljuje od modela nastalih u Augustovo doba i u vrijeme koje mu neposredno slijedi, i komparacija sa slavolucima na jedan otvor, kao što su bili oni u Aosti, u Riminiju, u Suzi i u Puli. Zapravo samo ovaj posljednji³⁵ posjeduje neke crte, prvenstveno u proporcijama i u primijenjenim modulima, a i u osnovnoj arhitektonskoj zamisli, koje bi se mogle dovoditi u vezu s našim zadarskim. Slavoluk iz Aoste djeluje strogo i teško, s lukom širokog raspona a relativno male visine. To isto vrijedi i za

³² L. Crema, o. c., str. 209 d.

³³ L. Crema, o. c., sl. 205 na str. 210 (rekonstrukcija Augustova slavoluka na forumu u Rimu) i sl. 206 na str. 210 (rekonstrukcija tzv. Gallijanova slavoluka). Po istom autoru, str. 215, tek sa slavolukom iz Orangea građevine ovog karaktera stječu »organičnu konformaciju«, koja je na našem slavoluku dovršena.

³⁴ L. Crema, o. c., str. 216 d. Općenito o vratima s lukovima i slavolucima H. Kähler, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft VII A* (1939), col. 373 d, s. v. »Triumphbogen (Ehrenbogen)«, s iscrpnom topografijom i bibliografijom.

³⁵ Isp. A. Gnirs, *Führer durch Pola*, Beč 1915, str. 19 d.; B. Forlatti-Tamaro, »L'arco dei Sergi a Pola«, *Architettura e arti decorative*, 3/1923—24, str. 556 d.; A. G. Mansueti, *Urbanistica e architettura della Cisalpina romana fino al III sec. e. n.*, Bruxelles 1971, str. 185 d.; L. Crema, o. c., str. 212, koji ga, kao i Perkins, str. 303, tumači kao bogatiju varijantu onoga iz Suze. Isti autor, prikazujući slavoluk iz Aoste, govori o posebnom »italjsko-galskom« tipu (Italian and Gaulish type) slavoluka Augustova vremena, u koji bi trebalo svrstati, pored onih iz Riminija, Suze, Aoste i ovaj iz Pule.

onaj iz Riminija. Kad bismo na zadarskom slavoluku pretpostavili i primjenu minimalnog broja modula u visinskoj artikulaciji kolona (normalno bi trebalo očekivati 10 do 12 modula), još uvijek bi se dobile mnogo povoljnije proporcije odnosa širine prema visini, naravno u korist ove posljednje. Na žalost, slavoluka iz flavijevskog perioda malo je sačuvanih i poznatih, pa su uporedbe nemoguće, a s Titovim slavolukom, koji ima jedan otvor, naš ima samo neke zajedničke crte u kompoziciji cjelovite arhitektonske mase, ali ne i u pojedinostima. Svojom scenografijom, ukoliko je nagovještaju sačuvani elementi, naš slavoluk već posjeduje izraze iluzionizma karakterističnog za arhitekturu i umjetnost uopće flavijevskog doba, a ako se radi o komparacijama i analogijama, tada mu je npr. bliži slavoluk iz Asserije i ostali slavoluci nastali u Trajanovo doba,³⁶ jer se u tom pogledu period Flavijevaca više približava Trajanovoj nego li Julijo-klaudijevskoj epohi.³⁷ Prema tome gradnju ovog slavoluka i njegovo uklapanje u zidno platno bedema, s bočnim kulama koje mu s obje strane, a osobito na prospektu, služe kao kulise ili parasceniji pojačavajući na taj način plastički učinak i altimetrijsku dinamiku, treba šire smjestiti u flavijevsko doba i dovoditi ga u vezu s općim razmahom arhitektonske izgradnje u Rimu i u provincijama, a posebno u Zadru samome, kao i u drugim centrima (npr. izgradnja hrama u Enoni).³⁸

Rekonstrukcija arhitektonskih objekata koji su sačuvani samo u prizemnom nacrtu uvijek je nezahvalan posao, pa i onda kad se ima na raspolaganju veći broj modela i više komparativnog materijala koji obuzdavaju maštu istraživača. U našem slučaju čitav prospekt s koptene strane mogao bi se rekonstruirati u tri dimenzije samo kao idejni prijedlog. Gradsko platno na potezu što ga razmatramo teklo je u ravnoj liniji i kroza nj su vodila troja gradska vrata. Bedem je sigurno imao gornje završno krunište, kao što su ga imali i svi drugi gradovi, pa čak i takvi kao što je bila stara Varvarija.³⁹

³⁶ Iako je slavoluk iz Asserije snažnije artikuliran po dubini, s naglašenijim iluzionističkim dojmom, naš se iz Zadra, sudeći prema onome što indiciraju sačuvani ostaci, više približava njemu nego li naprijed spomenutim primjercima. Očito je isto tako da ovaj zadarski nema izravnih crta onog »Italisko-galskog« tipa slavoluka iz Augustova doba što se susreću na teritoriju Galijá.

³⁷ L. Crema, o.c., str. 305: »età traianea... diretta erede dell'età flavia.«

³⁸ M. Suić, »Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici«, *Povijest grada Nina*, Zadar 1969, str. 92 d.; *Antički grad*, str. 147; M. Cagliano de Azevedo, »Aenona e il suo Capitolium«, *Atti della Pontificia Accademia romana di archeologia*, 22/1940, str. 193 d.; S. Skefich, »Excavation at Nin in Dalmatia«, *The Review of Indiana University*, 14, 2/1972, str. 1 d.

³⁹ Nalazi pokazuju da je ovdje krunište bilo izrađeno također od rustičkih blokova male visine (15—20 cm), od kojih je svaki bio obraden s dva lica, s bridom koji ima anatirozu, što upućuje na zaključak da se svaki red

Struktura zidnog platna je dosta dobro sačuvana, pa je uočljiva i tendencija smanjivanja visine blokova od temelja prema kruništu.

Srednja vrata je najlakše rekonstruirati, jer je na njihovoj desnoj strani zid sačuvan do visine imposte i imposta sama (bez rubnog profila!), poviše koje se nastavljao luk. Sadašnja rekonstrukcija luka, izvršena bez našeg pristanka i sudjelovanja, prilagodila se luku romaničkog svoda koji se nalazi s unutrašnje strane vrata. Izvorno je luk bio potpun, najmanje do polovice kruga, a njegova su uporišta iznad imposte morala biti osjetno uvučena i tvoriti s uspravnom linijom zida istaknuto rame (koljeno). Sam luk također je bio izrađen od rustičkih blokova na uobičajeni način zidanja »na čemer«. Nije isključeno da je srednji kamen luka (»ključ«) imao s lica kakvu likovnu predstavu. Ostaci kula uz ova vrata nisu uočeni. Sve pokazuje da ih s vanjske strane nije ni bilo, dok je unutrašnja nedostupna istraživanju. Da li su bile dograđene s unutrašnje strane? Pretpostavka je primamljiva, ne može se a priori odbaciti, ali ni čvršće poduprijeti. U prilog joj ide nekoliko činjenica. Ova vrata s bedemom bila su izgrađena nekako u trećem deceniju 1. st. prije n. e. Nesumnjivo je pri osnivanju grada (a bedemi, pogotovo ovi u Zadru, su prvi na redu) bilo sudjelovanje vojnih mensora, što se u Zadru manifestira također i u koncepciji izgradnje kapitolija i njegova odnosa prema forumu,⁴⁰ kao što su sudjelovali kod planiranja Aoste, zadnje vojničke kolonije na tlu Italije (što se za Jader ne može pouzdano utvrditi). U rimskoj kastrametaciji vojni logori su veoma često imali kule (stražarnice) s unutrašnje strane. Kule uz lijeva vrata, kako je navedeno, vjerojatno su bile izvedene u dva dijela, s unutrašnjim i vanjskim, koji spojeni u jedno (bez debljine zidina) tvore kvadrat. Pomišljamo na mogućnost da su srednja vrata imala samo jednu takvu polovicu, i to s unutrašnje strane. Na taj način bi i ova vrata dobila vlastiti gotovo neotudivi element obrane, a sam bedem još jednu mogućnost vertikalne komunikacije i uspona na krunište kroz ove bočne kule.

Lijeva vrata bila su mnogo plastičnija isturanjem kula s vanjske i s unutrašnje strane. Vizualni kontrast i dojam dubine nisu proishodili samo od izmicanja volumena kula, nego i iz velike razlike u tehnici gradnje bedema i kula. Dok bedem djeluje teško i masivno dimenzijom svojih blokova i rustičkom obradom, koja i sama po sebi izaziva efekte plastičnosti i kontrasta svjetla i sjene, glatko bijelo platno kula, orijentiranih u vertikalnom smjeru (dok je osjenčen

u pojedinom zupcu sastojao na licu od dva kamena koji su se, kao i na brđovima bedema (npr. uz vrata), izmijenjivali u sistemu dijatona i ortostata.

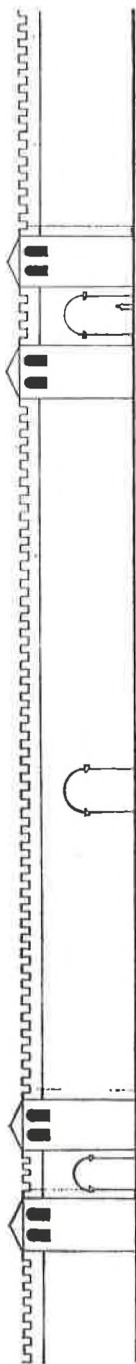
⁴⁰ Isp. R. G. Goodchild, »The Origine of the 'Romano-British' Forum«, *Antiquity*, 20/1948, str. 71 d.; Perkins, str. 115 d.; M. Suić, »Il campidoglio dell'antica Iader ed il suo rapporto con il nesso urbano«, *Convegno sui capitolia romani Brescia 1974*, Brescia 1976. (u štampi).

bedem pružen u horizontalnom), razbija monotoniju bedemskog duk-tusa, a onome tko kroz ta vrata ulazi u grad predstavlja iz daljine vizuelnu točku konvergencije. Po Vitruvijiu, kule kvadratne osnove u gradskim fortifikacijama su najgore rješenje. U vojnom logoru one se grade po pravilu. Najbolje su one kružne osnove, a još uvijek su bolje one poligonalne.⁴¹ No istraživanja su pokazala, da su vanjske kule bile ispunjene konkretnom smjesom pa zato nisu imale, kako je navedeno, unutrašnjeg lica, barem ne u bazi kule. Odgovarajuće unutrašnje vjerojatno nisu bile ispunjene, jer su one mogle služiti za penjanje na bedem. Ove su kule sigurno imale krov na četiri vode. Kroz njih se moglo komunicirati po kruništu bedema, a na spratu su vjerojatno imale perforacije u obliku prozora s lukom.

Rekonstrukcija desnih vrata pruža nešto više poteškoća. Najprije se postavlja pitanje, kako su izgledala vrata koja su prethodila ovima sa slavolukom. Arheološki ostaci ne pružaju u tom smislu nikakvih sugestija, jer ih i nema. Oslanjajući se opet na opće spoznaje i na principe kojima se rukovala rimska kastrametacija, kao i na vrlo vjerojatno pretpostavljenu prisutnost vojnih mjernika pri planiranju grada, lako je moguće da su i ovdje mensori ostvarili princip simetrije koji je u vojnom logoru obvezatan, tj. da su ova desna vrata planirali analogno onim lijevima. Na taj način bismo dobili jednostavnu, čistu viziju bedema s tri otvora postavljena u istom pravcu na jednakoj udaljenosti od kojih su srednja bez vanjskih kula, dok ih bočna imaju (sl. 2). Naknadna izgradnja slavoluka potpuno je negirala prethodnu izgradnju, ma kakva ona bila. Nije bez interesa pitanje, zašto su upravo ova vrata bila odabrana da se ovako monumentalno raščlane. Uzrok svakako leži u komunikativnoj vrijednosti tih vrata na liniji ager — forum u kojoj je stekla prvenstvo, pa je trebalo osigurati joj i odgovarajuću protočnost probijanjem novih otvora. Pristup lijevim vratima bio je zavojit jer se foša, bez obzira kako je tada izgledala, i u rimsko doba sigurno uvlačila u kopno, pa se glavni promet i nije mogao odvijati preko tih vrata. Najlogičnije bi bilo očekivati da će slavoluk biti postavljen uz srednja vrata, čime bi se poštivala težnja k simetriji, koja je veoma izražena u pravilno komponiranim gradovima. Sve međutim ukazuje da su ova vrata, odnosno gradska prometnica koja je od njih počinjala, izgubila prvenstvo u hijerarhiji gradskih ulica i da je napokon bila negirana, pa je nema ni u današnjem ni u srednjovjekovnom rasteru Zadra.⁴² Uzroka tome bilo je više. Izgradnja amfiteatra na prostoru današnjeg grad-

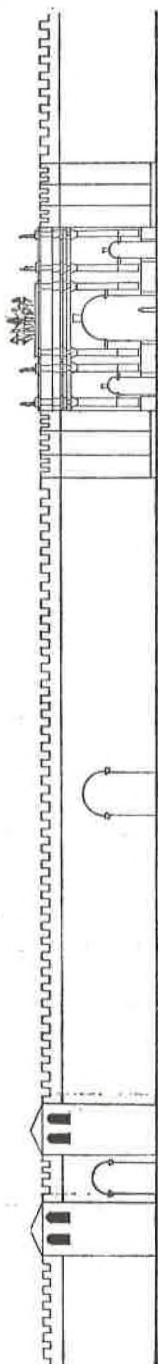
⁴¹ Vitruvius, *De arch.* I 5, 2.

⁴² Nema joj traga, naravno, ni u srednjovjekovnom rasteru grada. Isp. I. Petricioli, »Lik Zadra u srednjem vijeku«, *Radovi Instituta JAZU Zadar*, 11—12/1965, str. 143 d.

0 5 10 15 20m

Sl. 2: Rekonstrukcija prospekta iz prve, Augustove faze
Fig. 2: Ricostruzione del prospetto di prima fase, dell' epoca Augustea

0 5 10 20m

Sl. 3.: Rekonstrukcija prospekta nakon izgradnje slavoluka
Fig. 3.: Ricostruzione del prospetto dopo la costruzione dell'arco

skog parka,⁴³ sučelice srednjim vratima, skrenula je promet iz agera i suburbija (kao i s područja nekropola koje su se pružale uz današnju Benkovačku i Murvičku cestu) prema desnim vratima, a od njih su onda počinjale sve lokalne i glavne komunikacije. Još je većih posljedica imala izgradnja gradskih (forumskih) termi jugoistočno od foruma, na kompleksu sadašnjeg samostana benediktinki. Termalni kompleks zapremio je vjerojatno površinu dvaju gradskih inzulata koji su bili spojeni u jedinstven kompleks i tu se linija ovog gradskog dekumana prekidalala. Gubitkom izravne veze s forumom ulica je u svojoj osnovnoj funkciji bila degradirana, a s njome i gradska vrata na njezinu početku. Njezinu ulogu, sačuvavši vlastitu, preuzeo je dekuman koji je počinjao s desnim vratima.

Prema dokumentaciji koju je priložio Bersa, u tlocrtu su vrata sa slavolukom i bočnim kulama jasna. Oktogonalne kule dižu se na kvadratnim postoljima a konstrukcija slavoluka počiva na visokim bazama, od kojih su dvije (jedna srednja i jedna bočna) sačuvane do visine stilobata, sa završnim profilima (T. I). Altimetrijsku viziju sugeriraju ostaci baza od kolona, koje otkrivaju raspored kolonade i tip samih kolona. Analogijom prema poznatim primjercima visinu uspravnih zidova, do imposte gdje je počinjao luk u pobočnim otvorima, odredili smo visinom ispupčenog dijela kanelira na kolonama. Taj bi iznosio oko jedne trećine kolone. Visina samih kolona može se približno utvrditi na temelju modula u promjeru polustupova. Uzevši u obzir stilske odlike (koliko su raspoznatljive) i vrijeme gradnje, kolonama treba pridati nešto veći stupanj elegancije, što čitavo zdanje usmjerava prema određenoj visini. Moduli trabeacije pak srazmjerni su ostalim tlocrtnim i visinskim relacijama, a po ovoj je opet pretpostavljena visina završnog atika. To bi bili osnovni kriteriji na temelju kojih je predloženo razvijanje po visini. Ostaje pitanje scenografije. Ona nije bila osobito naglašena, jer su polukolone bile prislonjene uz fasadu, ali je sam njihov ritam, s po jednim parom poviše srednjih baza i s po jednom kolonom nad bočnim, davao fasadi izraženu plastiku, a čitavu spomeniku dinamički dojam po visini. Slavoluk je nesumnjivo imao i drugih elemenata koji su oživljavali njegov prospekt i obogaćivali njegov dekor. Moguće je da su poviše bočnih lukova stajale dublje niše koje su mogle imati i praktičnu namjenu, ali isto tako i dekorativnu, jer su razbijale plošnost fasade na bočnim stranama. Svakako treba vjerovati da su poviše atika bile postavljene kompozicije skulptura: poviše srednjeg otvora najvjerojatnije biga ili kvadriga, a na isturenim ele-

⁴³ Postojanje amfiteatra vidljivo je iz korespondencije Luciusove s Š. Ljubavcem, V. Brunelli, o. c., str. 135 d. Moguće mu je utvrditi i približan položaj. Važno bi bilo znati kako je bio orijentiran. Analogije ne pomažu: salonitanski je bio dužom stranom pružen u smjeru istok-zapad, pulski gotovo sjever-jug.

mentima atika, koji su se nalazili na liniji polustupova, vjerojatno su se nalazile statue uglednika, careva, samog investitora ili nekih drugih značajnijih ličnosti. S takvom vizijom kompletirao je rekonstrukciju Trajanova slavoluka iz Asserije W. Perkins i time pošao mnogo dalje od onoga što su bili predložili istraživači.⁴⁴ Valja imati na umu, kad je konkretno govor o Zadru, da je i slavoluk Melije Anijane imao na završetku grupu skulptura kojih je sadržaj poznat. Bila je to kompozicija Tritona sa školjkama i delfinima, možda i s kakvim drugim motivima uzetim iz morske flore i faune, što se dobro uklapa u slavoluk koji se dizao na emporiju, dakle tamo gdje se odvijao lučki promet.⁴⁵ A taj spomenik, bez obzira kakvu je funkciju imao (u gradska vrata sigurno nije bio uklopljen, možda je bio samostojeći, dakle »pravi« slavoluk, možda je bio interpoliran između dviju hala lučkih horea?), on je znatno stariji od ovog slavoluka u desnim vratima. Bočne oktogonalne kule mogle su imati gornju fasadu i krov, odnosno završetak, izvedene na različite načine. Skloni smo prijedlogu po kome su one imale ravan krov, omeđen kruništem s vanjske strane kao i bedem, a sezale bi do visine bedema. Najbliži primjer svakako bi bila »porta Caesarea« iz Salone. No pri tome valja imati na umu da ta salonitanska vrata nisu slavoluk, da su to brižnije komponirana gradska vrata s tri otvora, kao što su ona u Torinu sa četiri otvora. Kähler razvija kule po visini, fasadu im hermetički zatvara, a na završetku ih pokriva krovom. Uzgred budi rečeno, takvim krovom se rekonstruiraju i poligonalne kule uz monumentalna vrata u Torinu, iako su sačuvani samo ostaci njihovih baza, i po takvom prijedlogu kule idu u visinu mnogo više od onih u Saloni. Pitanje je ipak da li je primjer Salone, ili bilo kojega drugoga grada utjecao na izgradnju zadarskih kula. Primjera s ravnim krovom ima, a njega je Gerber predlagao i za salonitanske kule.⁴⁶ Valja upozoriti da kule uz ova zadarska vrata nisu imale nikakve izravne veze s gradskim vodovodom ni s distribucijom vode, pa se i u tome ove kule odvajaju od salonitanskih, ne uzimajući u obzir da su zadarska vrata mlađa od salonitanskih.

Takvom izgradnjom, takvim konstruktivnim i prostornim rješenjima, takvim izgledom s kopnene strane (sl. 3), antički je Zadar na ovom traktu bedema u znatnoj mjeri odgovarao svim onim postulatima što ih je antička kastrametacija ranog carstva zahtijevala: lijepom izgledu u prospektu, visokom dometu sigurnosti i ujedno maksimi-

⁴⁴ Perkins, str. 366, sl. 142, postavlja na središnji dio atika kvadrigu, a na isturene elemente atika poviše kolona po jednu statuu.

⁴⁵ V. Brunelli, o. c., str. 126 d.

⁴⁶ W. Gerber, o. c., sl. 246 a, predlaže završetak bez krova, ravan, s kruništem koje je nastavak kruništa bedema. Ovakvo rješenje je moguće, nezavisno od činjenice da je Kählerova visinska artikulacija uvjerljivija i bliža stvarnosti.

malnoj komunikativnosti u odnosu grad — forum i obratno. Žitelji suburbija, koji se tu počeo formirati početkom 2. st., gotovo nisu ni osjećali da žive »izvan grada«. Antičke fortifikacije odredile su one što će se kasnije graditi. Kad su Mlečani i križari 1202. god. doplovili do Zadra, uskliknuli su, po Villehardouinu: »Kako bi se mogao osvojiti silom takav grad, ako ga sam Bog ne bi osvojio.«⁴⁷ Takve nekakve dojmove morala su izazivati utvrđenja Zadra i kod onih koji su htjeli da ga osvoje s kopna. Za velikih seoba i provala u kasnoj antici Zadar je ostao pošteđen. Pred njegovim su kopnenim bedemima zastali i Avari sa Slavenima u prvim decenijima 7. st. i nisu ga uspjeli zauzeti. Na taj način, zahvaljujući čvrstini i funkcionalnosti njegovih bedema, nama je pripao u baštinu jedan od najljepših i najznačajnijih gradova, koji nam je bio posrednikom između dvaju svjetova i dviju kultura, koga smo potpuno asimilirali i s time mu utrljali nove putove u kulturnom zračenju na širem području naše obale.

⁴⁷ P. Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru u godini 1202*, Zagreb 1951, str. 91 s.

Mate Suć: SISTEMA DIFENSIVO E PROSPETTO DELLA JADER ANTICA
DALLA PARTE DELLA TERRAFERMA

Riassunto

Nella tradizione antiquaria, partendo dai nostri umanisti in poi, assai poche notizie si riscontrano sulle fortificazioni della città antica. Pressoché tutte le speculazioni erano fondate su due epigrafi nelle quali Augusto figura fondatore della colonia (*parens coloniae*) e benefattore che donò alla città le mura e le torri (*murum turreis dedit*). Prime nozioni concrete hanno offerto i risultati degli scavi condotti da G. Bersa, il quale scoprì nel 1909 le fondamenta di un arco a tre porte con le torri laterali a pianta ottagonale. Le ricerche eseguite dall'autore dopo la seconda guerra mondiale hanno portato alla luce i resti della cinta urbana verso la terraferma, costruita da grossi blocchi di rustica fattura (*opus quadratum*), il tracciato della quale coincide con il sito dell'arco suddetto. Nello stesso muro era scoperta una porta urbana, senza torri, e sulla parte opposta dell'arco a sinistra, la facciata di una torre che apparteneva ad una terza porta. Le tre porte (fig. 1) di questo muro: la destra (col'arco), la sinistra (colle torri laterali a pianta quadrata) e quella di mezzo (difatti in una iscrizione si menziona una *porta media*), corrispondono al nesso urbano, perché da ciascuna di loro cominciava un decumano che conduceva al foro. Dato il sito geografico della città, estesa su un linguetto di terra sporgente nel mare, risulta logico che le mura dalla parte della terraferma — unica dalla quale era possibile il traffico e l'entrata nella città, — avevano tre porte, le quali però non si devono riferire a quelle tre note porte dedicate ai membri della triade capitolina.

Detto muro, proteso in senso diritto e di grande effetto prospettico, si deve datare nell'epoca Augustea, subito dopo il 27 a. C., quando si pone l'iscrizione che ne fa menzione. Altrettanto vale per la torre scoperta, e non solo per essa ma pure per tutte le altre torri appoggiate a questo muro che avevano una pianta quadrilatera, dunque anche per quelle scomparse, perché prima dell'erezione dell'arco, al suo posto doveva essere un'altra porta colle torri analoghe a quelle della porta sinistra (fig. 2). Queste sarebbero le *turres* dell'epigrafe. La prima fase di costruzione delle fortificazioni sulla terraferma coincide, dunque, con il rito di fondazione e con il *pomoerium* primitivo.

Non si può invece accettare l'opinione secondo la quale la costruzione dell'arco cadrebbe nello stesso tempo. Gli esempi noti (ma veramente poco numerosi) degli archi a tre porte dell'epoca Augustea si staccano essenzialmente dall'esemplare jadertino il quale, a base dei suoi elementi costruttivi, strutturali e stilistici conservati, si deve largamente datare nell'epoca Flavia ed avvicinare più ai modelli dell'epoca Traianea che non a quella Augustea (fig. 3). L'arco era sicuramente interpolato nel tessuto della cinta preesistente, in un tempo di viva attività costruttiva nella città e nella regione (portico attorno il foro, peribolo attorno il campidoglio, colonne onorarie sul foro, tempio capi-

tolino in vicina Enona, etc.). Eretto l'arco, quella *porta media* venne svalutata, come pure il decumano che da essa si prolungava verso il foro. Invece di essere destinata di figurare quale il sito dell'arco come porta mediana ed il punto di massima convergenza e viabilità, essa ha acquistato un ruolo secondario e la sua funzione, conservando la propria, è stata presa dalla porta col l'arco. Le ragioni di questo cambiamento sono moteplici, fra le quali le due le più importanti, La costruzione dell'anfiteatro dirimpetto alla porta mediana aveva orientato il traffico verso la porta destra (perché davanti a quella sinistra c'era la *fossa* — insenatura del mare), dalla quale partivano le strade e cominciava la necropoli. Di conseguenza più grande fu la costruzione delle terme pubbliche, poste a sud-est del foro, le quali coprivano due isolati dell'area urbana e gli univano in un complesso chiuso, rompendo così il contatto del decumano menzionato con il foro, di modo che questa strada urbana diventò un vicolo cieco. La sorte del decumano determinò quella della porta che le stava a capo.

La ricostruzione della prima e della seconda fase di costruzione del prospetto della città verso la terraferma è in gran parte ideale (fig. 4). La situazione planimetrica è pienamente chiara, mentre quella altimetrica solo in parte si può argomentare con il materiale autentico, dato che dell'arco sono conosciuti solo i basamenti di stilobate, la pianta delle torri e la parte inferiore delle semicolonne. Mancano completamente gli elementi della trabeazione.

La densità delle perforazioni su un tratto di mura relativamente breve ne diminuiva sensibilmente il valore difensivo. Nella tarda antichità (probabilmente dopo la cacciata degli Ostrogoti) era stato costruito un muro parallelo a quello dell'epoca Augustea, confezionato da fistule che appartenevano all'acquedotto ormai fuori uso, di modo che si formò uno spazio interno fra i due muri (perché quello Augusteo era rimasto in piedi) che serviva da propugnacolo. Così la città poteva sfuggire l'iniquo fato durante il periodo delle migrazioni e incursioni.